

محبوب القلوب قطب الدین اشکوری

دکتر ابراهیم دیباجی - دکتر حامد صدقی

آثار خود از تاریخ تولدش یاد نمی‌نکرده و بر همین شیوه، فرزندانش نیز از تاریخ درگذشت او نشانی نداده‌اند.

ما در مقدمه‌ای که بر «محبوب...» نگارش دادیم به استناد منابعی که بدانها دسترسی داشتیم و با توجه به اینکه او را از شاگردان میرداماد دانسته‌اند، با حدس و گمان بیان نمودیم که چون میرداماد در ۱۰۴۱ در گذشته است، چنانچه قطب به درس او رفته باشد، باید در سالهای پیش از ۱۰۲۰ یا پس از آن به سراغ اوضاع و احوال و تولد او برویم.

درباره درگذشت او نیز همین ترتیب را عمل نمودیم و از حوادث و وقایع تاریخدار آن روزگار استنتاج کردیم که وی میان سالهای ۱۰۸۸ و ۱۰۹۵ در گذشته است؛ زیرا زلزله‌ای هولناک در ۱۰۸۸ در لاهیجان رخ داده که قطب الدین زنده بوده و از آن یاد کرده است، پس از این تاریخ، نشان تاریخی و گویای دیگری در دست نیست، از سویی دیگر تاریخ پایان فهرست محبوب القلوب او که بدست فرزندش شیخ جعفر انجام یافته و با جمله «رحمه الله» پدر را یاد نموده ۱۰۹۵ هجری است، و بدین ترتیب در گذشت او در میان این دو تاریخ اتفاق افتاده است و بر این اساس تاریخ یاد شده معتبر بوده تا هنگامی که خلاف آن بدست نیامده است.

اندیشه و جامعیت مؤلف محبوب

قطب الدین دانشمندی جامع و ذوفنون بوده بطوری که می‌توان او را از فیلسوفان و عارفان و متکلمان و محدثان و فقیهان شیعی به شمار آورد. وی در تشیع تا حدودی گرایشهای تعصب آمیز داشته و چنین می‌نماید که بعد فقاهت و عرفان زندگی او بر دیگر ابعاد فزونی یافته، و لقب «قطب الدین» هم بدین مناسبت بوده است: دو کلمه «قطب» و «دین» در ترکیب یاد شده «ذوالریاستین» بودن او را می‌رساند، افزون بر اینکه آثار بجا مانده از او همگی بر این موضوع

تاریخ پیدایش مدرسه‌ها و دانشگاهها و حوزه‌های علمی اسلامی به گونه‌ای که تمام ابعاد را در برداشته باشد تاکنون نگارش نیافته، و آنچه گزارش شده و منتشر گردیده با توجه به گستردگی موضوع قطره و دریا را ماند.

مدرسه‌ها و دانشگاهها و حوزه‌های علمی براساس نیاز، یکی پس از دیگری طرح ریزی گردیده و به سرعت آماده بهره‌برداری شده است، سه چهار قرن از آغاز سده دوم هجری تا سده پنجم، مراکز علمی به شماری رسید که گزارش آن تنها در فهرستها و دفتر شمارها گنجد، فهرست این ندیم شماری از این مراکز را یاد نموده است.

از سده پنجم هجری تا هم اکنون که در دهه دوم سده پانزدهم قرار داریم، مراکز علمی اسلامی با همه فراز و نشیبهای تاریخی همچنان پویا است، برخی از این مراکز در روزگار بهره‌دهی شهرت بسیاری یافته بوده‌اند و از آنها دانشهای گوناگونی بر جهانیان پرتوافکن بوده است: دانشگاهها و مراکز علمی بلخ و بخارا و بغداد و شام و بیت المقدس و اندلس و خوارزم و اصفهان و تبریز و یزد و کاشان و غیره و غیره از آن جمله است.

اصفهان با توجه به استعدادهای نهفته در آن از همان روزهایی که به نور اسلام روشن گردید تا هم اکنون از مراکز علمی مهم جهان اسلام به شمار است؛ حوزه علمی اصفهان در دوره صفویان صدها دانشمند و هزارها اثر آفریده است، از جمله ویژگیهای دوره یاد شده، جامعیت دانشمندان و آثار متنوعی است که در آن نگارش یافته است؛ از پرورش یافتگان حوزه یاد شده، قطب الدین اشکوری است، دانشمندی که شماری از فرزندان دانش و بینش در درازنای سده چهاردهم زندگینامه و نگارشهای علمی او را جویا بوده‌اند.

قطب الدین اشکوری (محمد بن شیخ علی اشکوری لاهیجی) در آغاز و پایان کتاب محبوب القلوب زندگینامه خود را یاد نموده است، وی با توجه به اینکه مورخ فرزانه‌ای هم بوده، در هیچ یک از

دلالت دارد.

وی همانند بسیاری از اهل دین و معرفت، انبیا را سرچشمه علم و حکمت دانسته و فلسفه را بدانها پیوند داده، و آگاهی انسان بر حقایق اشیا را دو گونه آورده است:

یکی از راه موهبت و فیض عالم اسما و صفات باری که بر این جهان پرتوافکن است و استفاضه از آن از طریق قابلیت انجام می‌گیرد نه بر سبیل تعلیم و تعلم بشری. از میان سالکان این طریق آنانکه به اصلاح نوع انسانی مأمور شده‌اند به پیامبری سرفراز گردیدند.

دو دیگر راهی که پیمودن آن بر اساس کسب و اکتساب ظاهری با حفظ مراتب تدریج متناسب با عالم مادی است، آگاهی بر حقایق اشیا در این طریق از موهبت الهی و آموزش بشری با هم حاصل آید و آن همان «فلسفه» است، این نوع آگاهی بدون تصفیه و تزکیه و نورانیت نفس مطلوب نیست، چه آخرین درجه حکمت نخستین گام در پایه پیامبری است، و فیلسوف آنگاه که به سیرتهای نیک آراسته گردید فیلسوف است و گر نه چنین باشد تنها بردارنده دفترها و کتابها است. قطب الدین در جای جای محبوب گوید: «حکمت همان نورانیت نفس و استکمال آنست به اندازه توان آدمی» تفسیر حکمت بدینگونه نه تنها در کتاب و سنت و معارف اسلامی آمده، بلکه در میان اهل دین و معرفت در روزگاران نخستین زندگی آدمی وجود داشته است.

جامعیت قطب الدین در تنوع آثار او تجلی نموده و کتاب محبوب القلوب او نمونه بارزی از این تجلی است، از بررسی منابع مربوط به او آثار زیر بدست آمده است:

۱- اعمال القلب ← «الخطرات القلبية»

۲- تفسیر قرآن کریم

این تفسیر به «تفسیر شریف لاهیجی» اشتهار یافته و شادروان دکتر محدث ارموی آن را در ۱۳۴۰ شمسی منتشر نموده است.

۳- ثمرة الفؤاد

در بیان اسرار و احکام شرعی، و حقایق اعمال عبادی و غیره، و آن در یک مقدمه و دو فایده و یک خاتمه است. نسخه‌ای از این کتاب در کتابخانه آستان قدس مشهد به شماره ۳۵۹۴ عمومی و از موقوفات حاج عماد فهرسی وقف شده است؛ نسخه دیگری در کتابخانه مرحوم حاج شیخ عباس قمی مؤلف مفتاح الجنان بوده که آن نیز به کتابخانه یاد شده منتقل گردیده است. نسخه سوم آن در کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی به شماره ۹۶۹۹ نگهداری می‌شود.

۴- الخطرات القلبية (اعمال القلب)

قطب الدین در محبوب القلوب ضمن زندگینامه فیثاغورس و در تفسیر این جمله او «و قال: ما لا ینبغی ان تفعله احذر ان تخطره بالک» نوشته: این بیان دلیل براینستکه آدمی را در راستای آنچه بر دلش می‌گذرد باز خواست می‌نمایند، آنگاه افزایش: یکی از دوستان در این باره از من پرسش نمود و من در پاسخ او رساله جداگانه‌ای تألیف نمودم. عبارت محبوب در این باره چنین است: «و هذا يدل على مؤاخذة الخطرات القلبية، ولي رساله مفردة في هذا المطلب»؛ در منابعی که از مؤلف یاد کرده‌اند نام چنین رساله‌ای نیامده جز اینکه در مجموعه خطی آقای دکتر مهدوی سه چهار کتاب از قطب الدین یاد شده و رساله‌ای به عنوان «اعمال القلب» شناخته شده که گویا همین الخطرات القلبية باشد (الذريعة ج ۱۶، ص ۱۰۰) به نقل از درباره نسخه‌های خطی ج ۲ ص ۱۱۵

۵- خیر الرجال

کتاب رجالی جالبی است و در آن رجال کتاب من لایحضره الفقیه شیخ صدوق را بررسی می‌نماید، ما در مقدمه‌ای که بر محبوب نوشته‌ایم، درباره این کتاب به تفصیل بحث نموده‌ایم.

۶- شرح بیته از مثنوی

از این شرح تاکنون نسخه‌ای نشناخته‌ایم.

۷- شرح صحیفه سجادیة

ما در مقدمه کتاب محبوب از این شرح به تفصیل سخن گفته‌ایم.

۸- فانوس خیال

کتاب سودمندی است درباره اثبات «عالم مثال» شادروان دکتر محدث ارموی در مقدمه‌ای که بر تفسیر شریف لاهیجی نوشته و ما در مقدمه‌ای که بر محبوب نهادیم، از این کتاب به تفصیل بحث نموده‌ایم.

۹- لطایف الحساب

نسخه‌ای از این کتاب گویا در کتابخانه آستان قدس مشهد است، ولیکن ما تاکنون اطلاع مستندی از آن نیافته‌ایم.

۱۰- محبوب القلوب

قطب الدین در آغاز محبوب پیشگفتاری نهاده و در آن پس از سپاس آفریدگار جهان به نکوهش نابکاران و دین فروشان و عالم‌نماها و متفلسفان پرداخته و پس از آن طرح کلی کتاب و نام و نشان آن و انگیزه خود را در نگارش آن یاد کرده است «و چنین اندیشیده که دفتری سازد، و در آن زندگینامه و سرگذشت پیامبران و امامان معصوم شیعی و فیلسوفان و متکلمان و عارفان یونانی و اسلامی و دیگر طبقات اهل حکمت و معرفت را با پندار و گفتار آنان یکجا گرد آورد، تا نیکوسیرتان با آگاهی به آنها راه خویش برگزینند

و هوشیارانه بکار ایستند.

وی این کتاب را بر یک مقدمه و سه مقاله و یک خاتمه پی‌ریزی نمود و آن را محبوب القلوب نامید، و در مقدمه آن از چگونگی پیدایش فلسفه و حکمت حقیقی و مجازی سخن به میان آورد و از جهان بینی فیلسوفان هندی و یونانی و جز آن گزارش داد. نخستین مقاله آن ویژه حکیمان پیش از اسلام از حضرت آدم (ع) تا بامداد اسلام است.

گفتار دوم: زندگینامه فیلسوفانی است که در دوران اسلامی از آغاز تا روزگار مؤلف به بررسی و گسترش حکمت و معرفت پرداخته‌اند و ارج و اعتباری بدست آورده‌اند، پایان این گفتار به زندگینامه عارفان بزرگ اسلامی زینت یافته است. سومین گفتار در تاریخ و سیره پیشوایان معصوم شیعی و احادیث حکیمانه و سخنان اسرار آمیز آنان می‌باشد.

در بررسی کتاب و دیباچه آن چنانچه اندک ژرف نگری بکار آید بهره‌های فراوان دیده شود که از آن جمله است:

۱- مؤلف کتاب دانشمندی فرزانه و عارفی شیعی مذهب است که بر اساس تعهد دینی کتاب را نگارش داده است.

۲- زبان کتاب عربی است و لیکن بخشهای بسیاری از آن دو زبانه (ملمع) می‌باشد یعنی فارسی و عربی بهم آمیخته است.

۳- تاریخ فلسفه و فلاسفه است، زیرا که مؤلف به زندگینامه و سرگذشت فیلسوفان آنگونه که در بسیاری از زندگینامه‌ها آمده بسنده نکرده، بلکه جهان بینی فلسفی و افکار و عقاید افراد را به تفصیل بیان کرده است.

۴- به علم اخلاق و حکمت عملی از آن جهت که بهره همگانی دارد و بعد انسان سازی آن از دیگر معارف بیشتر است توجه شده، و بیشترین گفتار و کردارهای یاد شده در این کتاب بر گرد این محور می‌گردد.

۵- تاریخ و جغرافیای همگانی است، چه افزون بر آنچه یاد گردید، سرگذشت بسیاری از حاکمان و پادشاهان و امیران و رجال سیاسی و اجتماعی و اوضاع و احوال کشورها و شهرها و دیه‌ها و غیره در آن آمده است.

۶- دائرة المعارف اسلامی است، و در آن افزون بر آنچه ذکر شد، اصول و قواعد و مصطلحات بسیاری از علوم تفسیری و فقهی و روایی و کلامی و دیگر معارف اسلامی نهاده شده است.

۷- استشهاد به آیات قرآنی در حد مطلوب

۸- استشهاد به احادیث و اخبار اسلامی و در آن از منابع و مصادر

شیعی بیشتر یاد شده است.

۹- استشهاد به اشعار فارسی و عربی

۱۰- استشهاد به امثال و حکم و داستان

۱۱- اظهار نظر مؤلف: این کتاب در میان آثار مشابه از این جهت کم‌نظیر یا بی‌نظیر است زیرا که مؤلف به هنگام گزارش آرا و عقاید دیگران به تناسب موضوعها یک یا چند اظهار نظر موافق یا مخالف از خود آورده و به تأویل و توجیه و تفسیر آنها پرداخته است.

۱۲- تأیید پندارهای فلسفی و عرفانی از طریق معارف دینی

۱۳- فلسفه تطبیقی که در آن جهان بینی و آرا و عقاید بسیاری از فیلسوفان با هم سازش داده شده است.

۱۴- تطبیق معارف عقلی و نقلی

۱۵- بیان ابداع و ابتکار فیلسوفان و دانشمندان

۱۶- بیان آفرینشهای هنری و معماری و غیره

۱۷- منابع و مصادر بی‌شماری که در آن یاد شده و افزون بر وسعت اطلاع و حجم کار مؤلف، دانشمندان را با بسیاری از آثار کمیاب و گمشده و مجهول آشنا می‌سازد، کثرت منابع کتاب تا حدی است که اگر به فهرستی تحلیلی در آید دفتری جداگانه گردد.

نسخه شناسی محبوب القلوب

میراث مکتوب بسان پدید آورندگان آن برخی از اعتبار و شهرت و جاودانگی و غیره برخوردار بوده، و پاره‌ای به آفتها و فراموشیها و پوسیدگی و تباهی و غیره دچار گشته است.

محبوب القلوب قطب الدین اشکوری از دسته نخستین است، و با اینکه در محیطی نمناک و مرطوب یعنی لاهیجان و نواحی گیلان نگارش یافته از گزند آفات و تباهیها دور مانده است. شادروان دانش پژوه در دیباچه‌ای که بر ترجمه مقصود علی تبریزی از نزهة الارواح شهرزوری نوشته ضمن معرفی قطب الدین اشکوری و محبوب القلوب، این نسخه‌ها را یاد کرده است:

۱- نسخه شماره ۴۸۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که در ۱۰۹۵ نوشته شده، و همین نسخه اساس کار ما بوده و از شیوه کار خود سخن خواهیم داشت.

۲- نسخه شماره ۱۹۵ صدر که در کتابخانه مدرسه سپهسالار [مدرسه شهید مطهری] موجود است.

۳- نسخه شیخ عبدالحسین شیخ العراقرین (← ذریعه ج ۲۰ ص ۱۴۲)

۴- نسخه شماره ۱۰۵۶ کتابخانه ملک.

۵- نسخه شماره ۹۲۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

۶- نسخه امام جمعه کرمان (کتابخانه دانشکده ادبیات تهران)

۷- نسخه شماره ۱۶۶۵ کتابخانه ملی تهران.

۸- نسخه کتابخانه وزیری یزد.

در میان نسخه‌های هشتگانه یاد شده کهنه‌ترین و مهم‌ترین آنها همان نسخه نخستین است که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران می‌باشد و از روی نسخه اصل نوشته شده و برادر و فرزند مؤلف در استنساخ آن دست داشته‌اند، و شگفتا که پر از اشتباه است و به هیچ وجه بکار چاپ عکسی نیاید، با اینکه آرایشهای ظاهری آن فریبای چنین کاری است.

از آنجا که این نسخه اساس کار ما در این چاپ قرار گرفت به شناسایی آن می‌پردازیم:

این نسخه به شماره ۴۸۸۹ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و در مجلد ۱۴ فهرست کتابخانه (ص ۳۹۳۸) چنین شناخته شده است: نسخ در متن و نستعلیق ریز در حواشی از قاضی عمادالدین محمود لاهیجانی و ملا برخوردار لاهیجانی در روز پنجشنبه ۱۰۹۵/۱۱/۱۶. جدول: زرولاژورد. عنوان: در متن وهامش: سنگرف و زنگار. نشان: سنگرف. سرلوح: زرولاژورد و سنگرف.

شیوه کار ما بر روی نسخه اساس

همانگونه که در این گزارش یاد نمودیم، ما بر آن شدیم که این کار سنگین و پر حجم را به هر شکل ممکن به انجام برسانیم،

دسترسی به نسخه‌های هشتگانه یاد شده امکان نداشت، بدین ترتیب نسخه اساس را با نسخه‌های کتابخانه دانشکده ادبیات و کتابخانه مجلس شورای اسلامی، و کتابخانه مدرسه سپهسالار (مدرسه شهید مطهری) و کتابخانه ملی بررسی نمودیم و باین ترتیب کار را ادامه دادیم و به این نتیجه رسیدیم که برخی از این نسخه‌ها از روی نسخه‌ای که اکنون در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است استنساخ شده، و همان اشتباهها و غلطها و نادرستیهای نسخه اساس در این نسخه‌ها نیز موجود است، هیچ یک از آنها برتری و امتیازی بر نسخه اساس ندارد، پس کار را بر تصحیح و تنقیح نسخه کتابخانه مرکزی نهادیم و آن را با توان و فرصتی که داشتیم تصحیح قیاسی و انتقادی نمودیم.

خدا را سپاس که این میراث سودمند به صورتی در آمد که بهره برداری از آن برای اهل دانش و بینش ممکن گردید.

همت و توجه سرپرست معظم دفتر نشر میراث مکتوب و همکاران اوست که دهها اثر را بدینگونه محقق و منتشر گردانیده، و چنین اقدامی تاکنون در جمهوری اسلامی ایران سابقه نداشته است. خدای سبحان ایشان را توفیق بیش از پیش عنایت فرماید، ما را جز دعای خیر در برابر این حجم عظیم کار چیزی دیگر در دست نیست. بمنه و لطفه.

ژوبشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجمع علوم انسانی

تازه‌های
نشر

ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل

علی بن محمد علی طباطبایی. مشهد: مؤسسه آل
البیت (ع) لاحیاء التراث. ۴۴۸ ص. جلد هفتم. ۷۵۰۰
ریال. چاپ اول / ۴۰۰۰ نسخه. ۱۳۷۷

تهذیب التفسیر الکبیر

محمد بن عمر فخر رازی؛ مصحح: حسین برکه الشامی.
قم: دارالاسلام. ۶۲۴ ص. جلد ششم. چاپ اول /
۱۳۷۷

مصباح الشریعة و مفتاح الحقیقة منسوب به امام
جعفر صادق (ع)

عبدالرزاق بن محمد هاشم گیلانی؛ مصحح: رضا
مرندی. تهران: پیام حق. ۶۱۲ ص. ۲۰۰۰۰ ریال.
چاپ اول / ۱۰۰۰ نسخه. ۱۳۷۷

تذکرة الاولیاء

محمد بن ابراهیم عطار؛ مصحح: محمد استعلامی.
تهران: زوار. ۹۶۴ ص. ۲۷۰۰۰ ریال. چاپ نهم
۲۰۰۰ / نسخه. ۱۳۷۷